

İSTANBUL'DA VEBA: SOUTHGATE'İN VEBA HASTALIĞINA DAİR GÖZLEM VE İNCELEMELERİ

SOUTHGATE'S OBSERVATIONS AND EXAMINATIONS ON PLAGUE IN ISTANBUL

Ayşegül KUŞ*

Öz

Salgın hastalıklar tarih boyunca toplumları siyasi, idari, sosyal ve ekonomik bakımdan derinden etkileyerek köklü değişim ve dönüşümler yaşanmasına sebebiyet vermiştir. İnsanlığı olumsuz bir şekilde etkileyen önemli salgınlardan biri de veba olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda tıbbi olarak vebaya yol açan bakterinin “Yersinia pestis” olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti, üzerinde kurulu olduğu ve yayıldığı coğrafya itibarıyla sık aralıklarla görülen veba salgınları ile yüz yüze kalmıştır. Osmanlılar, sıkça yaşadıkları veba hastalığına dair erken dönemlerden itibaren hem bilgi birikimine sahip olmuşlardır hem de zaman içerisinde salgına karşı olan algı ve tutumlarında bazı değişimler yaşamışlardır. Bu çalışmanın amacı, 1836 veba salgınında İstanbul'da ikamet eden, Amerikalı Presbiteryan misyoner Horatio Southgate'in *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia* adlı yapıtında yer alan gezi notlarından yola çıkılarak, anılan dönemde vebanın doğası, ortaya çıkış nedenleri, bu hastalığa karşı alınan tedbirler ile birlikte salgının İstanbul şehrinin sosyo-ekonomik yaşamında yarattığı tahribat gibi konuları ele alarak değerlendirmek ve böylece alan yazınına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: 19. yüzyıl, salgın hastalık, veba, İstanbul, Southgate

Abstract

Epidemics affected communities politically, administratively, socially and economically throughout history and caused radical changes and transformations. One of such epidemics that adversely affected the mankind was plague. It was discovered in the nineteenth century that the bacteria that caused plague was “Yersinia pestis”. Due to its location and wide geography, the Ottoman state had to face with plague epidemics which had been experienced frequently. The Ottomans not only accumulated information from the very early periods but also went through changes in their perception and attitude towards plague in the course of time. This study deals with topics such as the nature of plague, the reasons of its outbreak, the precautions taken against it, the ravages it created upon the socio-economic life of Istanbul in the 1839 plague epidemics through the travel accounts of American Presbyterian missionary, Horatio Southgate's work titled as *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia* and thus make some contributions to the scholarship.

Keywords: 19th century, epidemics, plague, İstanbul, Southgate.

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Bölümü, Samsun / Türkiye, aysegulkus@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8051-6001

Giriş

İnsanlık geçmişten günümüze sıtma, cüzzam, frengi, çiçek hastalığı, tüberküloz, grip, AIDS, ebola, SARS gibi pek çok salgın hastalık ve sel, deprem, kasırğa, kıtlık vb. çok sayıda felaket yaşamıştır. Bu türden olayların hem büyük can kayıplarına yol açtığı hem de dünya tarihinin akışında siyasi, sosyo-kültürel, ekonomik vb. alanlarda ciddi etkileri ile birlikte köklü değişimlere yol açtığı da bilinmektedir.¹ Veba yahut “taun” bulaşıcı, öldürücü olmakla birlikte, farelerde bulunan bakterinin pireler aracılığıyla insanı enfekte etmesiyle bulaşan, öldürücü bir hastalık olarak tanımlanır ve kitlesel ölümlere sebep olup güçlü tahribatlar yaratan salgın hastalıkların başında gelir. Bu yüzden dünya tarihinde insanlığı en çok korkutan, öldürücü, bulaşıcı ve ateşli hastalık olarak görülür.² Panzac, Osmanlı kaynaklarında veba veya taun kavramına rastlanıldığını, ancak diğer salgın hastalıklara da yaygın olarak bu ismin verildiğini söyler. Fakat taun tabirinin daha çok hıyarcıklı (bubonik) vebanın karşılığı olarak kullanıldığını belirtir.³ Anadolu coğrafyasında veba için, bütün genel kullanımlardan farklı olarak “yumrucak,” “yumrucak,” “oymaca,” “baba,” “ölet,” “kıran” gibi isimlendirmelere de rastlamak mümkündür.⁴ M.Ö. 10.-9. yüzyıllardan bu yana bilinen bir hastalık olan veba, ilk olarak Hindistan ve Çin gibi ülkelerde ortaya çıkmış ancak ticaret yolları gelişmeye başlayınca Orta Asya, Mezopotamya ve Yakınoğu'ya yayılmış; İskenderiye ve İstanbul gibi büyük şehirlerde görüldükten sonra, Anadolu ve Rusya coğrafyalarında ve sonrasında da Avrupa ve Afrika kıtalarında görülmeye başlanmıştır.⁵

- 1 Irwin W. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, çev. Emel Tümbay, Mine Arıç Küçükler, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020; Henri P., *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 156.
- 2 Mesut Ayar-Yunus Kılıç, “Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2/17 (2017), s. 163; Nalan Turna, “İstanbul'un Veba ile İmtihani:1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies of the Ottoman Domain*, 1/1 (2011), s. 3. Yine Arapça kökenli bir kelime olan “taun” “yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek” anlamlarındaki “ta'n” kökünden gelmektedir. Bazılarına göre, bulaşıp yayılan her hastalık taun olarak adlandırılmıştır. Ancak taunu vebanın bir türü olarak kabul eden İbn Kayyim el Cevziyye'ye göre her taun vebadır, fakat her veba taun değildir. Bk. Nühket Varlık, “Taun”, *DİA*, 40 (2011), s. 175. İbn-i Sina ise irin bağlayan ve yakıcı sıcaklık veren şişliklerin olduğu, kulak yakınında ve kasıklarda baş gösteren hastalığı taun yani veba olarak tanımlar. Bk. Hüseyin Remzi, *Tıbbi Nebevi Hz. Muhammed ve Tababet*, Sümer Kitapevi, İstanbul 1995, s. 87. Ünlü seyyah Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Osmanlı'da taun hastalığının “kıran ve davun” gibi adlarla bilindiğini ve genelde salgın hastalıkların adı olduğunu belirtir. Bk. Mehmet Yaşar Ertaş-Kağan Eğnim, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2011), s. 88. Yine Osmanlı'da veba terminolojisine ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Nühket Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba (1347-1600)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 29-31; Süheyl Ünver, “Taun Nedir? Veba Nedir?”, *Dirim*, 3-4 (1978), s. 363-66.
- 3 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda. Veba (1700 – 1850)*, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 15.
- 4 Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Ajansfa, İstanbul 2010, s. 54. Yenen de veba (plague) teriminin salgın hastalıklar için sıkça kullanılan bir terim olduğunu söyler. Ayrıca bu adlandırmanın Tanrı tarafından gönderildiği varsayılan hastalıklar için kullanılmasının, 4.yüzyıldan itibaren kilisenin yorumu ile yaygınlık kazandığını ve veba kelimesinin hem genel olarak salgın hastalıklar hem de özel olarak veba hastalığını ifade etmek için kullanıldığını belirtir. Ona göre, günümüzde İngilizce olarak kaleme alınan tıp metinlerinde büyük salgınlar için hâlâ yaygın olarak “plague” kelimesi kullanılmaktadır. Bk. Osman Şadi Yenen, “Epidemi ve Pandemi”, *Pandemi ve Covid 19*, ed. O. Şadi Yenen ve Selim Badur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2020, s. 100-101.
- 5 Nuran Yıldırım, “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, İstanbul 1994, s. 423.

Ayrıca yaklaşık olarak 4000 yıl önce M.Ö. 2000'de yazıldığı tahmin edilen Gılgamış destanında da vebadan söz edildiği görülür.⁶

Ortaçağ döneminde Avrupa'nın en büyük salgın hastalıklarından biri olan vebanın, üç büyük dalga şeklinde yayıldığı ve tüm dünyayı derinden etkilediği anlaşılmaktadır. Ortaya çıkardığı sonuçları ve etkileri bakımından dünyada bilinen ilk veba salgını 6. yüzyılda ortaya çıkan ve Jüstinyen/Justinianos vebası adı verilen salgındır.⁷ “Kara Ölüm” olarak da bilinen ve özellikle 1348-1351 yılları arasında şiddetini arttıran ikinci veba salgını, bütün Avrupa'yı etkisi altına almış ve tahminlere göre Avrupa nüfusunun muhtemelen üçte birini yok ederek Avrupada 24 milyon, Çin'de ise 13 milyon kişinin ölümüne sebep olmuştur.⁸ Buna ek olarak, Türkistan, İran, Suriye, Osmanlı topraklarını da içine alarak bütün Akdeniz ülkelerine yayılmıştır. Örneğin 1346'da İstanbul'da, 1347'de Marsilya'da salgına sebep olmuştur.⁹ Kendisine oldukça hızlı bir yayılım alanı bulan ve çok sayıda insanın ölümüne yol açan veba salgını, 17. yüzyılın sonlarından itibaren batı Avrupada etkisini yitirse de Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, Balkanlar, Anadolu ve Ortadoğuda etkisini hissettirmeye devam etmiştir.¹⁰ Üçüncü veba salgını ise; 1894 yılında Hindistan'ın Bombay kentinde ortaya çıkmış ve 1914 yılına kadar etkisini sürdürerek siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan oldukça önemli etkiler yaratmıştır.¹¹

İstanbul özelinde bakıldığında, 14. yüzyıldan sonraki şiddetli veba salgını, 1416-1417 yılları arasında yaşandı ve hemen ardından 1420 yılında başka bir veba salgını şehirde etkili oldu. Hatta söz konusu salgın, o kadar şiddetli bir biçimde hissedildi ki Bizans Kralı II. Manuel, İmparatorluk sarayını bile geçici olarak başka bir yere taşıma ihtiyacı duydu.¹² Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinin hemen ardından 1455 ve 1456 yıllarında şehirde veba salgını tekrar ortaya çıkmış ve salgın şehri nüfuslandırma çalışmalarını olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Yine veba salgını 1468, 1469, 1470, 1471, 1472 ve 1475 yıllarında artçı dalgalar hâlinde İstanbul'da şiddetli bir şekilde kendini göstermiş, kentteki ticareti durma noktasına getirmiş, ciddi sosyal ve ekonomik tahribatlar yaratmıştır.¹³ 1453 ila 1517 yılları arasında vebanın, İstanbul'a büyük ölçüde Balkanlar'daki kervan güzergâhları ve başta Venedik olmak üzere Akdeniz'deki Avrupa liman

6 *Gılgamış Destanı*, çev. Muzaffer Ramazanoğlu, MEB Yayınları, Ankara 2001, s. 86-87.

7 Lester K. Little, “Plague Historians in Lab Coats” *Past and Present* 213/1 (2011), s. 267-90. Varlık, yapılan bu dönemlendirmenin Avrupa-merkezli olduğuna ve Osmanlı veba deneyimiyle neden örtüşmediğine dair bazı değerlendirmeler yapar. Nükhet Varlık, “New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters,” *The Medieval Globe* 1 (2014), 193-227. Bilimsel mutabakat ve bunun vebayla ilgili tarih yazıcılığına etkileri üzerine bk. Monica H. Green, “Editor's Introduction to Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death,” *The Medieval Globe* 1 (2014), s. 9-26.

8 1348-1351 yılları arasında Avrupada şiddetli bir şekilde hissedilen veba salgını hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Andrew Nikiforuk, *Mağşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 71-91.

9 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6, (1994), “Salgınlar”, s. 423.

10 Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 1.

11 Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 176.

12 Heath W. Lowry, “Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries” *Osmanlı Araştırmaları*, 23, (2004), s. 100, 102.

13 Lowry, *Pushing the Stone*, s. 124.

şehirleriyle olan deniz bağlantıları yoluyla ulaştığı sanılmaktadır. Bu süre zarfında ortalama her sekiz yılda bir yeniden ortaya çıkan salgınlar ile vebanın, Akdeniz dünyasında kabaca ana doğu-batı eksenini boyunca yayılım gösterdiği söylenebilir. 16. yüzyılın büyük bir kısmında veba salgını, Osmanlı şehirlerinin birçoğunda, fakat en başta İstanbul'da, neredeyse düzenli aralıklarla ortaya çıkan bir olay olarak dönemin kaynaklarına yansımıştır.¹⁴

Veba salgınları 17. yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılın ilk yıllarına kadar benzer şekilde devam etti. Ancak 18. yüzyılda ortaya çıkan veba salgınlarının 17. yüzyılda ortaya çıkan salgın vakaları ile mukayese edildiğinde görece daha az etkili oldukları söylenebilir. 19. yüzyıla gelindiğinde büyük salgınların ortaya çıktığı dikkat çekmektedir. Söz gelimi, İstanbul'da 1812-19 ve 1835-38 yılları arasında büyük ölçekli ve şiddetli salgınlar meydana gelmiştir. Fakat bu tarihten sonra İstanbul'da ciddi olabilecek herhangi bir veba salgını vuku bulmamıştır.¹⁵

Bu çalışma, A.B.D'li Horatio Southgate'in¹⁶ misyonerlik çalışmaları esnasında ikamet ettiği İstanbul'da, 1836 yılında ortaya çıkan büyük veba salgınına dair gözlem ve incelemelerine dayanmaktadır. Onun anılan tarihteki veba salgınına dair verdiği bilgiler, 1840 yılında New York'ta yayımlanan "Ermenistan, Kürdistan, İran ve Mezopotamya'da Bir Gezinin Öyküsü" (*Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*) adlı yapıtının ilk cildinde yer almaktadır. Misyonerin görevi gereği İstanbul'da uzun süre ikamet etmesi ve 1836 yılında ortaya çıkan veba salgınına bizzat tanık olması, onun anılan salgına dair aktardığı bilgileri değerli hâle

- 14 Nühket Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", *Toplumsal Tarih*, 296, (2018), s. 34. 16. yüzyılda düzenli aralıklara ortaya çıkan veba salgını, 1578, 1586, 1587, 1597 ve 1599 yıllarında en yüksek noktasına ulaştı, fakat etkisini belli ölçüde yitirerek 16. yüzyıldan sonra da devam etti. Anlaşıldığı kadarıyla, hastalık kendine Osmanlı İmparatorluğu'nun hem doğal çevresinde hem de şehir ve kasaba gibi sosyal ortamlarında sağlam bir yer edinmiş ve yayılmak için de bu ortamlardaki gerekli kanalları kullanmıştır. Bk. Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 34. 1570-1600 arasındaki salgınlar için bk. Nühket Varlık, *Osmanlılarda Veba (1347-1600)*, s. 235-255.
- 15 Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 34-35. 1603, 1611-13, 1620-24, 1627, 1636-37, 1647-49, 1653-56, 1659-66, 1671-80, 1685-95'te ve 1697 yıllarını da içine alacak şekilde Osmanlı topraklarında şiddetli veba salgınları meydana geldi. 1713, 1719, 1728-29, 1739-43, 1759-65, 1784-86 ve 1791-92 yıllarında da veba salgınları görülmeye devam etse de bir önceki yüzyıla göre şiddeti daha hafifti. Bk. Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 34.
- 16 Horatio Southgate 5 Temmuz 1812'de Portland Maine'de Kongregasyon mensubu bir ailede dünyaya geldi. 1835 yılında Andover İlahiyat okulundan mezun oldu. Andover'de eğitim gördüğü esnada Piskoposluk (Episkopal) kilisesine başvurdu ve 1834'te bu kiliseye üye oldu. 1835 yılında Türkiye ve İran'da İslam dini hakkında bazı incelemeler yapmak üzere kilise tarafından görevlendirildi. Onun misyoner olarak ilk inceleme dönemi 1836-1839 yılları arasında kapsamaktadır. Ardından A.B.D'ye döndü ve Yakın Doğu misyonunun kurulması ile birlikte 1840 yılında dört yıl boyunca kalacağı İstanbul'a ikinci kez gönderildi. Southgate, bu görevi esnasında 1841 yılında İstanbul'dan bindiği bir gemiyle Osmanlı topraklarında kapsamlı bir geziye çıktı. 1844 yılında A.B.D'ye bir ziyaret için gittiği esnada, bağlı olduğu kilise tarafından İstanbul'un ilk Protestan piskoposu olarak görevlendirildi ve ertesi yıl, İstanbul'a geri dönerek 1849 yılına kadar burada görevini sürdürdü. Türkiye'deki Amerikan misyonlarının Ermeniler üzerine daha fazla yoğunlaşmalarına bağlı olarak Süryani topluluklarına olan ilgi zayıflaması ve ilk dönemkinden farklı olarak Doğu kilisesine mensup olan Hristiyanları Protestanlaştırma yönünde bir politika izlenmeye başlanması bazı sorunların ortaya çıkmasına neden oldu ve Southgate'in istifası ile sonuçlandı. Horatio Southgate, 1894 yılında A.B.D'de "tifoid sıtma"dan öldü. Bk. *Obituary Record*. "The Right Rev. Horatio Southgate", *New York Times*, April 13th 1894, <http://www.nytimes.com> [Erişim tarihi: 7.10.2021]; Duane Alexander Miller, "Anglican Mission in the Middle East up to 1910", *Oxford History of Anglicanism*, Vol. III, ed. Anthony Milton, Rowan Strong, Jeremy N. Morris, Oxford University Press, New York 1977, s. 277; John James, *Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East: The Case of the Jacobites in an Age of Transition*, Sunny Press 1983, s. 56.

getirmektedir. Bu yazının amacı, Southgate'in gözlem ve incelemelerinden yola çıkarak İstanbul özelinde yaşanan bu büyük veba salgınının doğasını, ortaya çıkma sebeplerini, alınan tedbirler ile salgının toplum üzerinde yarattığı sosyal ve ekonomik tahribatı ve halkın salgın hastalıklara karşı sergilediği tutum ve davranışları anlamaya çalışmak ve böylece günümüzde de etkisini kitlesel ölçekte hissettiren salgın olgusunun tarihsel geçmişini ortaya koyarak günümüze ışık tutmak ve alan yazına bazı katkılar sağlamaktır.

1836 Veba Salgını ve Salgına Yol Açan Faktörler

Southgate ilk olarak İstanbul'da rahat ve huzurlu bir şekilde ikamet etmenin önündeki en büyük engelin kenti sık sık ziyaret eden veba olduğunu söyler. Ardından kentte bulunduğu 1836 yılında ortaya çıkan veba salgınının gerek yarattığı tahribat gerekse yol açtığı korku ve endişe bakımından benzerinin görülmediğini belirtir. Veba salgınının kendisinin İstanbul'a gelmesinden önce başladığını ve Kasım ayı sonuna kadar yavaş bir şekilde şiddetini arttırdığını ve kentten ayrıldığı bir sonraki Haziran ayında ise neredeyse tamamen etkisini yitirdiğini yazar. Yine kentte sıkça görülen vebanın, bazı mevsimlerde daha şiddetli olduğunu; genellikle ortaya çıktığı ve düşüşe geçtiği dönemlerde ölüm sayılarının, hastalığın zirve yaptığı dönemle mukayese edildiğinde daha düşük olduğu bilgisini aktarır.¹⁷ Misyoner kentte sık aralıklarla ortaya çıkan veba hastalığının doğasına ve ortaya çıkma nedenlerine ilişkin spekülasyon yapmak gibi bir niyet taşımadığının, ancak kentin oldukça pis olmasının veba salgınlarına yol açtığı yönünde bazı görüşler olduğunu, fakat kentin A.B.D'deki ticari hareketliliği olan pek çok metropolden daha temiz bir yer olduğunu altını çizer.¹⁸ Ardından kentte vebanın ortaya çıkışına dair şu bilgileri aktarır:

Gerçek olan şu ki; kent hiçbir şekilde kendini bu öldürücü hastalıktan kurtaramıyor. Ortadan kalkmasına yönelik etkili tedbirler de alınmadığı için, mevsim uygun olmadığı dönemlerde kentin belli noktalarında pusuya yatıp beklemekte ve uygun zaman geldiğinde, gizlendiği yerden tekrar ortaya çıkarak kendini göstermektedir. Müslümanlar arasında, hiç değilse bile, Veba mikrobu bulaştığı çamaşır ve mobilyalarda varlığını korumayı sürdürmekte, ölen kişinin kıyafetleri pazarlarda satılmakta ve bu yolla yurt dışına gönderilmektedir. Evrensel görüş, bu hastalığın bulaşıcı olduğudur; fakat bazıları temas olmadan da vebanın bulaşabileceğini düşünmektedir. Ancak sorun, herhangi birinin veba mikrobunun bulaştığı herhangi bir şeye dokunup dokunmadığına karar vermekteki güçlütür. Fakat şurası bir gerçek ki; veba hastalığına yakalanmış birisi ile temasta bulunmak, hatta çok rahat bir şekilde ilişki kurmak her zaman hastalığa yol açmaz.¹⁹

17 Horatio Southgate, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, D. Appleton & Co., New York 1840, s. 88. (Makale boyunca geçen esere ait tercüme bizzat yazar tarafından yapılmıştır).

18 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 80-81.

19 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 81.

Southgate ardından bazı örnekler vererek veba salgının ortaya çıkış ve yayılış sebeplerini açıklamaya çalışır. Ona göre, Avrupalı bir doktor olan ve İstanbul'da ikamet eden Hassuna olaya şöyle yaklaşmaktadır: İnsanlar genel olarak hastalığa dair bir şey bilmemektedir; hastalandıklarında, hasta olduklarını gizlemektedir. Hastalığa karşı herhangi bir tedbir almamaktadır. İşte Hassuna'ya göre, hastalığını gizleyen bu kişiler, aile üyelerine ve topluma vebayı bulaştırmakta ve pek çok insanın ölümüne neden olmaktadır. Yine, Hassuna'ya göre, diğer başka vakalarda, herhangi bir temas söz konusu olmadığı hâlde, hastalığa yakalananlar olabilmektedir. Örneğin, sağlığı iyi olmayan, evde yatalak olan birisi şehir merkezinden millerce uzakta bir yerde yaşamasına rağmen vebaya yakalanmıştır. Bu nedenle, en akla uygun yaklaşım, hastalığın dış koşulların yanı sıra, bağışıklık sisteminin durumuna da bağlı hareket ettiğidir. Mesela, eğer bir kişide hastalığa karşı doğal yatkınlık var ise temas yolu ile hastalığa yakalanabilmektedir. Eğer böyle bir yatkınlık söz konusu değilse hastalık bulaşmamaktadır.²⁰ Misyonerin, kentte sıkça ortaya çıkan veba ve buna yol açan nedenler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durduğu ve bazı analizler yaptığı dikkat çekmektedir. Burada misyonerin hastalığın sadece temas yolu ile değil, aynı zamanda bireyin genetik yatkınlığının da hastalığa davetiye çıkardığı yönünde verdiği bilgi dikkat çekicidir.

Buna ek olarak, Southgate, vebanın daha öldürücü hâle gelmesinin bazı rastlantısal nedenlerden de kaynaklanabileceğini söyler. Bu bağlamda hastalığın doğasına ilişkin genel bilgi eksikliği, düzgün tedavi yönteminin benimsenmemesi, Türklerin kaderci bir yaşam felsefesine sahip olmaları, Hristiyanların oldukça yoğun panik yaratmaları ile vebaya yakalanan kişilerin arkadaşları tarafından ihmal edilmeleri ve yalnız bırakılmaları, hastanelerin yanlış bir şekilde yönetilmeleri gibi faktörler yüzünden, hastalığın hem daha ölümcül ve şiddetli hâle geldiğini hem de yarattığı tahribatın oldukça büyük olduğuna vurgu yapar.²¹ Southgate, salgının şiddetinin diğer mevsimlere göre bazı mevsimlerde daha yoğun etkisini hissettirdiğini ve hastalığın başlangıç ve geri çekilme dönemlerinde ise daha az ölüme neden olduğu için, salgından ölen kişilerin tam sayısını belirtmenin oldukça güç olduğunu söyler. Ancak kesin olan tek şey, bazı zamanlarda vebaya yakalananlardan çok azının bu hastalığı atlatabildiğidir. Söz gelimi, 1836 yılının Ekim ayının ortalarında resmî bir raporda yazdığı kadarıyla, İstanbul'da bir hafta boyunca vebadan hayatını kaybedenlerin sayısı yaklaşık olarak 1200 kişidir. Kasım ayında salgın zirve noktasına ulaşmış ve hastalıktan günlük olarak yaklaşık 2000 kişinin hayatını kaybettiği söylenmektedir. Pek çok kişi tarafından, sonbahar ve kış aylarında vebaya yakalanarak hayatını kaybedenlerin sayısının 100.000'den az olmadığı düşünülmektedir. Southgate kendisine verilen bu rakamlara dair bir yorum yapmak istemediğini belirtir, ancak kentte kendisinin bizzat şahit olduğu şeylere bakarak salgının sebep olduğu tahribatın daha büyük boyutlarda olduğuna işaret eder.²² Hatta bu konuda şu bilgileri aktarır:

Daha önce binlerce kişinin gömüldüğü çok sayıda mezar vebadan ölenleri gömmek için tamamen kazıldı. Bu mezarlıklardan birinde, bir grup adamın mezar kazdıklarını

20 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 81.

21 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 85.

22 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 82.

ve gömdüklerinden daha hızlı bir şekilde tabut sayısının biriktiğine şahit oldum. Hatta Edirne'ye giden büyük yola açılan Silivrikapı'da uzun bir süre hamalların omzunda şehrin diğer tarafına götürülen ardı arkası kesilmeyen adeta bir tabut geçidi izledim. Bu geçit günlerce sabahtan akşama kadar devam etti.²³

Southgate'in verdiği bilgilere bakılırsa, 1836 yılında vuku bulan veba salgını, çok sayıda insanın yaşamını kaybetmesi ile sonuçlanmış ve kentin demografik yapısı üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Örneğin Panzac, veba üzerine yaptığı çalışmasında, 1836 veba salgınında 500.000 kişiden oluşan nüfusa sahip İstanbul'da 25.000 ila 30.000 kişinin hayatını kaybettiğini ve bunun toplam nüfusun %5-6'sına tekabül ettiğini söyler.²⁴ Southgate'in verdiği bilgilere bakılırsa, 1836 yılında kentte veba salgınının sonbahar mevsimi ile birlikte ortaya çıktığı ve kış mevsimine girerken zirve yaptığı anlaşılmaktadır. Aslında vebanın genellikle sıcak yaz aylarında ciddi bir tehdit oluşturduğu ve soğuk geçen kış aylarında ise salgınların etkisinin görece daha düşük olduğu söylenebilir. Yine de hastalığın ortaya çıkışını ve yayılımını mevsimsel olarak belirlemek pek mümkün değildir. Ancak Panzac, veba mikrobunun taşıyıcısı olan pirelerin, hastalığı bulaştırması ile iklim koşulları arasında doğrudan bir ilişki olduğunu ileri sürer. İstanbul'da salgının gelişimini belirleyen başlıca faktörün ise ısı değişiklikleri olduğunu vurgular.²⁵ Ayrıca her ne kadar Southgate vebanın ortaya çıkma nedenlerinden birinin, halkın bu konudaki bilgisizliği olduğunu söylese de araştırmacı Varlık, geç ortaçağ ve erken modern dönemlerdeki diğer toplumlar gibi, Kara Ölüm'den beri dalgalar hâlinde devam eden veba salgınlarına ilişkin deneyimlere bağlı olarak, Osmanlıların da veba hakkında geniş bir inanç, fikir ve bilgi birikimine sahip olduklarını söyler. Varlık'a göre, bu deneyimler, yalnızca Osmanlı toplumunun veba karşısındaki norm ve ilkelerine şekil vermemiş, aynı zamanda onların bu hastalığa karşı bazı tavır, duygu ve tepkiler geliştirmelerine de neden olmuştur. Zira yüzyıllar süren deneyimleri sonucu Osmanlı toplumunun üyeleri vebayı iyi tanıyorlardı ve bu hastalığı diğer salgınlardan ayırt etmek üzere belirli bir bilgiye sahiptiler; çünkü 14. yüzyılın ortalarından itibaren veba, artık Osmanlı toplumsal hayatının ayrılmaz bir parçası hâline gelmişti.²⁶

Veba hastalığının doğası üzerine yapılan bazı çalışmalarda, bu hastalığın kemirgenleri etkileyen bir hastalık olduğu ve insanlara bu kemirgenlerden pireler yoluyla bulaştığı belirtilmektedir.²⁷

23 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 88.

24 Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 183.

25 Kentteki sıcaklık Nisan sonu ve Mayıs başı gibi 11 C°'ye ulaşmış 12C°'yi geçtiğinde salgın başlar. Sıcaklık yıllık en yüksek seviyesine Ağustos ayında ulaşır Dolayısıyla veba, İstanbul'da gecikmeli olarak bu dönemde zirve noktasına ulaşır. Burada seyyahın da belirttiği gibi, Eylül ayında 20 C° gibi ılımlı bir ısı ve %70 gibi yüksek bir nem ortamı, hastalığın yıkıcı sonuçlarının sonbahara kadar devam etmesine neden olur. Bk. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 115-116.

26 Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 35. Bu bağlamda, araştırmacı, her yetişkin, eğer ondan kurtulacak kadar şanslıysa, bu hastalığa hayatı boyunca birkaç kez tanıklık ettiğini ve özellikle hıyarcıklı vebanın ortaya çıkardığı klinik tablonun diğer enfeksiyon hastalıklarından kolayca ayırt edilebilir nitelikte olduğundan söz eder. Zira hem hastalığın önemli bir işareti olan koltuk altlarında ve kasıklarda çıkan hıyarcıkların hem de hızla ölüme yol açması sonucunda geçmişte de diğer hastalıklardan farkının açıkça gözlemlendiğini belirtir ve bunun hem tıbbi hem de tıp dışındaki metinlerde yer aldığına dikkat çeker. Bk. Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 35.

27 Kılıç, vebanın aniden ortaya çıkmasında hastalığı taşıyanların pire ve sineklerden ziyade insanların daha etkin bir rol oynadıklarını söyler. Zira özellikle vebanın bir türü olan akciğer vebasının insandan insana solunum yolu ile

Bu nedenle, fare ve kemirgenlerin kontrolü, hijyen kurallarına uyma ve aşı gibi bazı tedbirler ile hastalığın önlenmesinin mümkün olduğu düşünülmüştür. Ayrıca bir liman kentinden başka liman kentlerine ya da iç kesimlerdeki dağlık bölgelerden liman kentlerine fareler vasıtasıyla hızla yayılan vebanın yayılma rotasını kara ve deniz ticaret yollarının oluşturduğu dikkat çekmektedir.²⁸

Misyoner, veba salgınının toplumsal ve ekonomik hayat üzerinde de oldukça etkili ve her şeyin normal akışından çıkmasına neden olduğuna vurgu yapar. Söz gelimi, salgın hem insanların günlük yaşam içindeki olağan ilişkilerine zarar vermektedir hem de kentteki ticareti durma noktasına getirmektedir. Hatta insanlar, bu salgın yüzünden yaptıkları bağış ve iyilikleri bile askıya almaktadır. Ayrıca insanlar salgın esnasında oldukça bencilleşir, dinlenme ve eğlence mekânlarından ayakları aniden kesildiği gibi tiyatro ve gazinolara da gitmemeye başlar. Yani zevk ve eğlence unutulur, hatta kötülük bile zevk ve sefadan elini eteğini çeker.²⁹ Misyonerin de aktardığı gibi, salgınlar sadece bedensel olarak insanları etkileyerek büyük çapta ölümlere yol açmakla kalmamış, aynı zamanda etkili olduğu dönemlerde hem insanlar arası ilişkileri hem de yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkileri derinden etkilemiş, ticari ve ekonomik yapı üzerinde de yıkıcı tahribatlar yapmıştır.³⁰ Zira veba, her ne kadar 1840'lardan itibaren etkinliğini yitirmiş olsa da Osmanlı topraklarından tamamen çekilmemiş, sosyal ve ekonomik hayat üzerinde olumsuz etkiler yaratmaya devam etmiştir. Bu bağlamda, veba salgını hem psiko-sosyal ve ekonomik tahribatlar yapmış hem de yöneticiler tarafından salgınlara karşı alınmak istenen önlemlere bağlı olarak, ticari ve ekonomik hayatı ciddi anlamda sekteye uğratmıştır. Örneğin, özellikle salgın dönemlerinde karantina ve kordon³¹ başta olmak üzere alınan tedbirlere zaman zaman halkın karşı çıktığı bir gerçektir.³²

Buna ek olarak, arşiv kaynaklarına yansıdığı kadarıyla, İstanbul ekonomisi üzerindeki olumsuz etkileri farklı şekillerde meydana gelmiştir. 1811-1812 yılında kentte görülen veba salgınının yol açtığı ölümlerden dolayı vergi mükelleflerinin sayısında azalmalar meydana gelmiş ve böylece İstanbul cizye gelirlerinde ciddi anlamda bir düşüş yaşanmıştır. Zira cizyeye tabi vergi mükellefi olan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler özellikle Mudanya, Tuzla, Gemlik taraflarındaki kasaba ve köyler ile Tekfurdağı, Malkara, Keşan, İpsala, İnöz, Şarköy, Gelibolu gibi noktalara yerleşmeyi

veya hasta kişinin eşyası ile bulaştığını belirtir. Ona göre, vebanın en önemli taşıyıcısı sıkça yer değiştiren insanlar olmuştur. Buna ek olarak, vebanın insanlar aracılığı ile yayılması, yol güzergâhlarındaki şehirler ve limanların doğal ve sürekli odaklar hâline gelmesine yol açmıştır. Örneğin, görevi gereği sürekli dolaşan ulaklar ve askerler, kervanlar, tüccarlar, gemiciler, korsanlar, göçebeler, çingeneler, kanun kaçakları gibi gruplar bir bölgedeki mikrobu çok kolaylıkla bir başka bölgeye taşıyabiliyorlardı. Bk. Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, s. 64-65; Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 66-76.

28 Ayar-Kılıç, *Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine*, s. 164; Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, s. 64.

29 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 91.

30 Fatih Artvinli, "Salgınların Tarihi: Toplumsal ve Siyasal Açından Kısa Bir Bakış", *Türk Tabipler Birliği COVID 19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, s. 46.

31 Büyük salgınlar karantinaların yaygınlaşmasında etkili olmuşsa da karantina usulünün yaygın hâle gelmesi ve yerleşmesi 19. yüzyılda gerçekleşmiş ve bu yüzyılın ortalarında bulaşıcı hastalıklara karşı milletlerarası iş birliğine gidilmiş ve modern karantinalar tesis edilmiştir. Bk. Sarıyıldız, *Karantina Meclisi'nin Kuruluşu*, s. 330.

32 Ayar-Kılıç, *Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine*, s. 168. Nuran Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İşıklar: "Karantina İstemezük!", *Toplumsal Tarih*, 150 (2006), s. 18-27.

tercih etmiştir.³³ Veba salgınları, çıktığı veya geçtiği ülkelerin ticari düzenini sekteye uğratmış, ekonomik hayatı da büyük ölçüde etkilemiştir. Hastalığın sebep olduğu insan kayıpları ve göçler yüzünden, iş ve çalışma hayatı felce uğramış, tarım ve hayvancılık yeterli düzeyde yapılamamıştır. Bu durum, bazı temel gıda ve ihtiyaç maddelerinde kıtlık yaşanması ve fiyatlarının yükselmesi ile sonuçlanmıştır. Salgının yol açtığı ekonomik sorunların, özellikle bireylerin gelir ve statü ilişkileri üzerinde daha kalıcı etkiler yarattığı söylenebilir.³⁴

Southgate tüm şiddeti ile devam eden salgının, kentte bulunma nedeni olan misyonerlik çalışmalarını da oldukça olumsuz etkilediğini belirtir. Ona göre, bu sıkıcı konu ile ilgili okuyucuya ayrıntılı bilgi vermesinin nedeni, vebanın, kentteki misyonerlik çalışmalarını ciddi bir şekilde sekteye uğratmasıdır. Zira hastalığın yayılmasına karşı alınan tedbirler, misyonun kentte yürüttüğü faaliyetleri olumsuz etkilemiştir. Mesela alınan tedbirler kapsamında okullar kapatılmış ve misyonerlerin halkla olan ilişkisi kesilmiştir. Aslında sorun katı bir şekilde uygulanan tecridin gerekli olup olmadığıdır. Bu bağlamda, Southgate işinin doğası gereği tecrit yöntemini uygulamaya ihtiyaç duymadığını, ancak başkalarının bu konuda kendisinden farklı düşünme özgürlükleri olduğunu söyler. Yine sıkça günlük hayatı askıya almanın ve bunun ortaya çıkardığı olumsuz koşulların vebanın yaygın olarak görüldüğü yerlerde okulların açılmasına karşı geliştirilen güçlü bir argüman olduğunun altını çizer. Southgate ayrıca İstanbul'da vebanın ortaya çıktığı dönemlerde, küçük bir alana hapsolarak korku içinde uzun süre yaşamının, misyonerin sağlığı açısından ciddi bir risk oluşturduğu için, bölgeye misyoner gönderilmemesinin daha iyi olacağını ifade eder.³⁵

Veba Salgınına Karşı Alınan Bazı Tedbirler

Southgate kentte veba salgınına dair alınan belli başlı tedbirler hakkında da bazı bilgiler verir. İlk olarak vebanın saygın Frenk sınıfları arasında çok nadiren görüldüğünü söyler. Zira Southgate'e göre bu üst düzey Frenk sınıfları, hastalığa karşı gerçekten ciddi tedbirler almaktadır. Örnek olarak şu tedbirler aktarılmıştır. Evin girişine yakın bir noktaya ahşaptan yapılmış ve ayakta bir kişiyi içine alabilecek büyüklükte olan ve kulübeyi andıran bir yapı koyulur. Yerden birkaç inç (1 inç=2,54 cm) yükseklikte yine ahşaptan yapılmış bir ızgara vardır. Bir kişi eve kabul edilmeden önce, bunun içine girmek ve bu ızgaranın üzerinde dik bir şekilde ayakta durmak zorundadır. Ardından servi ağacının filizleri ile birlikte bir miktar kömür ile güzel kokan odunlar

33 Turna, *İstanbul'un Veba ile İmtihani*, s. 29. 1812/1227 yılında İstanbul cizyesini toplamakla görevli olan kişi Hacegan-ı Divan-ı Hümayundan Kamil Efendi idi. 1813/1228 yılının cizyesi, altı ay öncesinden onun üzerine kaydedilerek konuyla ilgili berat evrakı kendisine verilmişti. Kamil Efendi'ye göre, veba sonucunda vergi gelirlerinde görülen düşüş kentin ekonomik hayatını ciddi anlamda etkilemiştir. Gerek kentte ikamet eden gayrimüslimlerin sıla bahanesiyle İstanbul'dan kaçmaları gerekse vebanın yol açtığı ölümler, mükelleflerin sayısında ciddi bir düşüşe yol açmış ve böylece halktan toplanan vergi gelirlerinin azalması kent ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Bk. Turna, *İstanbul'un Veba ile İmtihani*, s. 29.

34 Meral Erdoğan, *18. Yüzyılın Sonu 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2017, s. 98.

35 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 93-94.

bu ızgaranın altına yerleştirilir. Bunun kapısı kapatılır ve içerdeki kişi dumandan boğulmamak için kapıya açılan bir delikten başını dışarı çıkarır. Yarım dakika kadar tüten servi ile dezenfekte edilir ve sonra eve kabul edilir. Ancak bu işlem, şüpheleri ortadan kaldırmak için yeterli değildir. Misafir, odaya alındığında ev sahibi tarafından halıların yerden kaldırıldığını, divanların örtülerinin olmadığını, hatta camların perdesiz olduğunu görür. Ev sahibi yakın bir dostu bile olsa elini dostane bir şekilde sıkmak yerine, belli bir mesafeden selam verir, odanın ortasına konulan sandalyeye oturmasını işaret eder ve onunla veba hakkında konuşur. Southgate'e göre, Frenkler kabinde tütsülenerek veba hastalığından korunmaya çalışır; ayrıca tütsülenmiş ve tuzlanmış gıdalar tüketmeyi tercih ederler. Evden ayrılırken de misafirlerini benzer şekilde uğurlarlar.³⁶ Misyonerin burada aktardığı gibi, bahse konu salgın döneminde, bazı kaynaklarda yabancıların Beyoğlu sokaklarında siyah muşambalar giyerek dolaştıkları belirtilmektedir. Yine insanlar evlere ziyaretlere gittiklerinde, söz konusu evin yakınlarında kurulan bir kabinde tütsülenerek veba hastalığından kendilerini korumaya çalışmıştır. Ayrıca tütsülenmiş ve tuzlanmış gıdalar tüketmeyi tercih etmişlerdir.³⁷

Misyoner salgına karşı alınan tedbirlere dair şu ayrıntıları da verir:

Eğer yakın bir dost akşam yemeğine davet edilirse, masanın üzerinde bir örtü olmaz. Örtü olsa bile, konuşun masada oturduğu kısım katlanır. Kimse onunla yakın bir mesafede oturmaz ve önüne bir peçete koyulmaz ve parmaklarını kullanma zahmetine katlanmaz. Zira çelik, gümüş ve tabak çanağın bulaşıcı olduğu düşünülmez. Bir keresinde bir arkadaşım beni evine davet etti; konuşmamız esnasında cebinden bir gazete çıkardı ve benden okumamı rica etti. Bunun için, ilk önce gazeteyi dokunmadan okuyabileceğim şekilde masanın üstüne serdi. Ancak gazetenin sayfalarını baş ve işaret parmaklarımı kullanarak çevirdim. Bu nedenle, arkadaşım bir daha ona elini sürmeyeceği için gazete hemen benim oldu.³⁸

Buna ek olarak, Southgate, kentin cadde ve sokaklarında da vebaya karşı daha katı önlemler alındığını yazar. Örneğin, hastalığın yayılmasına yol açması yüksek olan dükkân gibi yerlerde müşterilerin hiçbir şeye dokunmalarına izin verilmez. Bazen dükkânın girişine bir engel yerleştirilerek müşterilerin içeri bile girmelerine müsaade edilmez. Kıyafet yahut kıyafetlerle ilgili şeyler ise gözle seçilerek satın alınmak zorundadır. Southgate, bunu kendi yaşadığı bir deneyim üzerinden de örneklendirmeye çalışır. Misyoner giysi diktirmek için terzisine gittiğini, ancak terzisi ile temasa girmeden ölçü almanın imkânsız olduğunu söyler ve bu durumu önceden dezenfekte edilen eski bir takım elbisesini terziye göndererek aşmayı başardığını belirtir. Ona göre, İstanbul'un dar ve kalabalık cadde ve sokaklarında başarması oldukça zor olduğu hâlde, insanlar titiz bir şekilde birbirlerine temas etmemeye özen gösterir. Boyalı paltolar yahut bir

36 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 89.

37 Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi Sağlık Teşkilatı-Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi*, Kültür Bakanlığı Ajansı, İstanbul 2010, s. 58.

38 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 89-90.

çubuk temasın önüne geçmek için tedbir olarak elde taşınır. Bu, o kadar günlük hayatın bir parçası hâline gelir ki bazıları iki yahut üç aydır hiç kimse ile temasa girmediğini bile söyler. Para, suyun yahut sirkenin içinde alınır. Mektuplar yahut her türlü paket dezenfekte edilir. Avrupa menşeli postanelerde çalışan memurlar ise mektupları maşa ile tutarlar.³⁹

Halkın Veba Salgınına Karşı Gösterdiği Bazı Tutum ve Davranışları

Southgate gezi notlarında İstanbul'da ortaya çıkan veba salgınına dair halkın sergilediği bazı ve tutum davranışlara ilişkin de bilgiler verir. Bu öldürücü hastalık, huzur içinde hayatını sürdüren bir aileye bulaştığı zaman, bir dehşet saçar ve kelimelerle bile ifade edilemeyecek şekilde korku her yeri sarar. Örneğin, dostlar, akrabalar, hatta en yakın olanları bile, vebaya yakalanan kişiyi kendi kaderine terk ederek korku ile kaçır. Hastalığın ortaya çıktığı mahallede âdeta korku her yeri esir alır. Zira hasta kişi ile temasa giren bir kişi, insanların gözünde artık bir şüphelidir. Hastalığa yakalanmış bir aile, kentin uzak noktalarındaki tepelere giderek şehirden uzaklaşır. Burada yirmi, bazen kırk gün kadar kalırlar. Southgate'in de aktardığı gibi, 1812 yılında İstanbul'da veba salgını ortaya çıktığında da benzer şeyler yaşanmıştır. Bu salgın esnasında Kumkapı ve civarındaki yerlerde hastalanan gayrimüslimlerden bazıları daha güvenli olduğunu düşündükleri Üsküdar, Kadıköy ve Adalar gibi yerlere kaçmayı denemişler, fakat gittikleri yerlerdeki insanlar onları hoş karşılamamıştır. Zira bulaşıcı hastalık taşıdıkları şüphesiyle, onların buralara yerleşmesine izin verilmemiştir. Buna benzer şeyler kentin pek çok yerinde yaşanmıştır. Hastalıktan dolayı Bebek ve Boğaziçi'ne kaçarak korunmayı amaçlayan bir başka kişi, tıpkı diğerlerinin başına geldiği gibi, gittiği yerin ahali tarafından kötü karşılanmıştır. Hastalığın şehirde hızla yayılmasından korkan Moskova elçisi bile vebadan korunmak üzere yer değiştirmeyi tercih ederek Kızılada'ya yerleşmiştir.⁴⁰

Misyoner kentte ortaya çıkan veba salgınının şiddetine dair de bazı bilgiler sunar. Şehrin tepelerinde çok sayıda çadır gördüğünü ve bunların sayısına bakarak hastalığın şiddetinin rahatlıkla anlaşılabilirdiğini söyler. Vebaya yakalanan kişi evden uzak bir noktadaki bir çadıra götürülür ve burada para karşılığında maddi durumu iyi olmayan bir kadın onunla ilgilenir yahut ölme riski yüksekse hemen hastaneye götürülür. Ardından hastanın kaldığı ev tamamen dezenfekte edilir. Yatağı ve çarşafı yakılır. Her bir eşyası ve kıyafeti yıkanır yahut yakılır. Evdeki her bir eşya ile tüm ev, çatı katından kilere kadar baştan aşağı temizlenir.⁴¹ Ancak Southgate yapılan tüm bu işlemlerin İstanbul'da ikamet eden Frenkler ve kentte yaşayan bir grup yerli Hristiyanla sınırlı olduğunu, ancak İstanbul'da ikamet eden Yahudiler ile Türkler arasında bu tür uygulamaların çok daha az olduğunu vurgular. Akabinde Müslümanların vebaya karşı sergiledikleri algı ve tutumu İslamiyet üzerinden açıklamaya çalışarak şöyle der:

39 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 90-91.

40 Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani*, 2, çev. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2003, s. 867-868; 882.

41 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 91.

Vebayla ilgili İslam peygamberinin geleneksel olarak söylediği ve Sünni mezhep tarafından kabul edilen görüş ilke olarak kabul edilir. 'Eğer veba başka bir şehirde ise, buraya gitmeyiniz. Ancak ikâmet ettiğiniz yerde ise, ondan kaçmayınız.' Bu düşüncenin temelinde, vebanın varlığında katlanılması ve yokluğunda kaçınılması gereken bir hastalık olarak Tanrı'dan gelen bir felaket olması fikri yatmaktadır. Fakat büyük bir kesim için, her geçen gün istisnaların sayısı artmakla birlikte Türkler vebaya karşı herhangi bir tedbir almamakta ve korkusuz görünmektedirler.⁴²

Kentte ikamet eden Frenkler ve gayrimüslimlere ek olarak, Southgate, Türklerin vebaya karşı sergilediği algı ve tutum konusunda da bilgiler aktarır. İlk olarak Türklerin bu hastalığa karşı ciddi tedbirler almadığından ve vebanın kentte yoğun ve şiddetli olduğu dönemlerde bile bu hastalıktan korkmadıklarından söz eder. Türkler dost ve arkadaşları ile her zamanki gibi görüşmeyi sürdürdükleri gibi, vebaya yakalanan kişinin yanında kalıp ona refakat bile eder. Sanki her şeyin yolunda olduğu zamanlardaki gibi işlerini yapmayı sürdürürler. Örneğin, kahvehane ve hamamlar her zamanki gibi kalabalıktır. Her tarafta etkisini gösteren bu ölümcül hastalık nadiren konuşmaların konusu olur. Müslümanlar vebaya karşı Hristiyanlar tarafından alınan yoğun tedbirleri küçümser ve dünyevi anlamda ölümden korktuklarını işaret eden herhangi bir şey göstermezler. Southgate, Türklerin vebaya karşı sergilediği bu tutumun gerçekten de insanı derinden etkilediğini yazar. Nitekim böyle felaketler ortaya çıktığında, Türkler bunu soylu bir şekilde kabullenmektedir. Bu kabulleniş onlar için bir görevdir ve asla Tanrı'nın bahşetmiş olduğu hayata karşı günahkâr ve insanca olmayan bir bakış açısına işaret etmemektedir. Örneğin, Türklerin, vebaya yakalanmış arkadaşlarını terk etmeyerek gösterdikleri takdire şayan sadakat duygusunu, Hristiyanların göz ardı ettikleri dikkat çekmektedir. Fakat Türkler, bunu yerli yerinde yapmaz ve abartır. Söz gelimi, bu yüzden, 22 kişiden oluşan aileden bir kişi hariç olmak üzere herkes vebadan birkaç gün içinde hayatını kaybetmiştir.⁴³ Southgate'in diğer Batılı misyoner ve araştırmacılardan farklı olarak, Türklerin, vebaya yakalanmış kişilere karşı sergilediği sadakat duygusundan övgü ile bahsettiği ve bu anlamda Türklerin bunu abartmaları bir kenara bırakılırsa Hristiyanlardan daha insani bir tutum ve davranışla hareket ettiklerine vurgu yaptığı dikkat çekmektedir. Fransız bir gezgin ise, Türklerin hastalığa karşı sergilediği tutum ve davranışa dair şunları der:

Türkler bilinen kadercilikleri ile insanın, Allah'ın değişmez bir buyruğu olan yazgısını özgür iradesini kullanarak değiştiremeyeceklerine inanır. Bu yüzden Avrupalılar tarafından hastalığa karşı alınan önlem ve tedbirleri de hem beyhude hem de dinen bir suç olarak görür. Bu yüzden, vebanın yol açtığı ölüm her yeri esir aldığı anda, bunu büyük bir sakinlik ile kabul ederek boyun eğler. Türklerden hiçbiri, hastalığa yakalanmış sevdiklerine ve yakınlarına bakmaktan geri durmadıkları gibi, onları terk de etmez.⁴⁴

42 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 92.

43 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 92-93.

44 Guillaume A. Olivier, *Voyage dans l'empire Othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la république*, I, H. Agasse, Paris 1807, s. 244.

Misyoner ayrıca vebaya karşı Türkler tarafından yeterli önlemlerin alınmayışının, yalnızca onların dinî inançlarından kaynaklanmadığını, Türklerin vebaya ve onun bulaşıcılığına ilişkin fazla bir şey bilmemeleriyle de ilişkili olduğunu belirtir. Ona göre, aklı başında olan Müslümanlar, Frenklerin aldığı tedbirler sayesinde vebadan en az şekilde etkilendiğini gördükleri için, tedbir alma yoluna gitmeye başlamıştır. Dolayısıyla hastalığa dair çok az şey bilinmesi, en az Türklerin kaderci anlayışları kadar, pek çok insanın önlem almamasına sebebiyet vermektedir.

Türklerin salgın hastalıklara karşı sergilediği kaderci tutum nitelendirmesinin Southgate ile sınırlı olmadığı ve bu söylemin bazı Batılı misyoner ve araştırmacılar tarafından da tekrarlandığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, araştırmacı Birsen Bulmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nda modern bilimin veba üzerine olan en muammalı yönlerinden birinin 19. yüzyılda teolojik içerikli tartışmanın kamu sağlığına bir engelleme oluşturduğu şeklinde kabul edilen görüş birliği olduğunu belirtir. Zira Michael Dols⁴⁵ ve Manfred Ullman⁴⁶ gibi veba üzerine inceleme yapan bazı araştırmacılar, hastalığın doğal bir fenomen olarak karantina gibi fiziksel tedbirlerle engellenebileceği şeklindeki görüşe karşı çıkan erken dönem İslam düşünürlerine atıf yaparak 15. yüzyılın ortalarından itibaren kaderciliğin konu üzerinde hâkim olduğunu ileri sürmüşler ve bu görüş, sonraki tıp tarihçileri tarafından da doğrudan benimsenmiştir.⁴⁷

Bulmuş, Daniel Panzac'ın da veba üzerine olan monografik çalışmasında benzer görüşleri desteklediğini belirtir. Söz gelimi, veba salgını esnasında din, Müslümanların davranışlarında belirleyici bir rol oynar çünkü Müslümanlara göre hastalığın kaynağı Allah'tır. İşte bu, hastalığa karşı koyma olasılıklarının göz ardı edilmesini ve Allah'ın iradesine boyun eğmeyi gerekli kılar. Zira durumu kabullenmek ve alın yazısına boyun eğmek daha kolaydır. Üstelik hastalıktan ölen kişi şehit mertebesine yükselmektedir. Ancak bazen salgının şiddeti, insanlara öyle korku salar ki bazı gençler, hayata bağlı olanlar buldukları yerden kaçmayı dener.⁴⁸ Panzac, Osmanlıların veba özelinde salgın hastalıklara karşı algı, tutum ve davranışlarını, Tanzimat reformcularının 19. yüzyılın ortasında Fransızlardan karantina sistemini kabul ettikleri zaman değiştirdikleri görüşünü savunur.⁴⁹ Varlık, Osmanlıların veba ile ilgili bilgi, algı ve tutumlarının, bu hastalıkla birlikte geçirdikleri yüzyıllar boyunca köklü değişiklikler gösterdiğini söyler. Ona göre, geç ortaçağ Osmanlı toplumu, vebayı semavi bir emir, bir kıyamet alameti ve sosyal ve ahlaki günahların bir

45 Michael Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton University Press, London 1977, s. 3-12.

46 Manfred Ullmann, *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1978, s. 87.

47 Birsen Bulmuş, "Osmanlı İmparatorluğunda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 3/6 (2010), s. 45-46.

48 Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 150. Bu bağlamda, Aydın, yaşanan salgınları ve doğal afetleri Tanrı'yla iliklendiren tanrısal ceza ve imtihan olarak gören anlayışın aslında mitsel evren tasarımına değin gittiğini söyler. Hatta bu tasarımın kısmi bazı revizyonlarla tek tanrılı dinlerin metinlerine de nüfuz ettiğini belirtir. Zira kimi dinî geleneklerde şeylerin ortaya çıkışında doğa ve insan faktörü elbette söz konusudur, ancak bunlar etkin neden değildir, etkin neden Tanrı'dır. Tek tanrılı dinlerin salgın hastalıkları ve doğal afetleri Tanrı ile ilişkilendirmesi, doğal olarak bu dinlere inananları da etkilemiş, tıp çevrelerinde farklı fikirler, yer yer doğal nedenler gündeme getirilse de genel halk kitleleri salgınları günahkârlık, tanrısal ceza ya da tanrısal imtihanla ilişkilendirme gibi bir eğilim içinde olmuşlardır. Bk. Hasan Aydın, "Salgınlar ve İnançlar", *Pandemi ve Covid 19*, ed. O. Şadi Yenen, Selim Badur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2020, s. 334, 345.

49 Bulmuş, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, s. 46.

sonucu olarak görmüş, ancak zaman içinde ortaya çıkan kimi sosyal, politik, ekonomik ve kültürel değişimlere koşturarak, vebaya karşı farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Mesela, 16. yüzyılda veba, her ne kadar semavi bir olgu ve sosyal ve ahlaki yozlaşmanın bir sonucu olarak kabul edilse de kıyamet bağlamı görece kaybolmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak, vebayla ilgili belirgin bir bilgi birikimi oluşmaya başlamıştır. Örneğin, hastalığın belirtileri, etiyolojisi, seyri ve korunma yöntemleri dönemin tıp eserlerinde etraflıca tartışılmıştır. Bu bilgi birikiminin, Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesi de yine aynı dönemde ortaya çıkan bir gelişmedir. Ayrıca 16. yüzyılda yeni bir veba literatürünün ortaya çıkmasıyla birlikte, veba hastalığına dair özellikle risalelerdeki tartışmaların, devletin yönetim politikalarının dayanağı olarak kullanılabilir bilgileri olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁰ Veba üzerine yayınladıkları makalede Ayar ve Kılıç, Anadolu'daki toplumsal yapının dinamikleri ile Arap nüfusun yoğun olduğu bölgenin toplumsal dinamiklerinin farklılığının da salgına ve salgına yönelik tepkinin çeşitlilik göstermesine yol açtığını belirtir. Dolayısıyla, o, Osmanlı toplumunda halk tarafından vebaya karşı verilen tepkilerin oldukça karmaşık olduğunu ve bölgelere göre farklılık gösterdiğini söyler. Özellikle hastalığı önlemeye yönelik alınan önlemlere karşı oluşan tepkinin, halkın kadercilik anlayışından ziyade pragmatik kaygılarla açıklanabileceğinin altını çizer.⁵¹ Southgate deneyimlediği bir olayı şu şekilde aktarır:

Ev sahibim, bana ders veren Türkçe öğretmenimin eve girmek için yapması zorunlu olan fumigasyon (buharla dezenfekte etme) uygulamasını kabul etmemesi nedeniyle eve gelmesine karşı çıktı. Bu, oruç tutulan Ramazan ayında yaşandı. Öğretmenin bu uygulamaya karşı herhangi bir dini şüphesi yoktu. Fakat gönülsüz bir şekilde böyle bir uygulamaya maruz bırakılmasına tepki gösterdi. Normal koşullarda bunun dinen bir günah teşkil etmediğini, ancak burun deliklerinden giren ve damağına nüfuz eden dumanın, orucunu bozacağını düşündüğünü söyledi.⁵²

Sonuç

Tarih boyunca doğal afetler ve salgın hastalıklar insanlık tarihini derinden etkileyen olgular olarak karşımıza çıkar. Salgın bir hastalık olan veba da hem insanlık hem de dünya tarihinde siyasi, idari, sosyal, kültürel ve ekonomik olarak kalıcı etkiler yaratarak köklü değişim ve dönüşümlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Batı literatüründe “Kara Ölüm” olarak bilinen veba salgını hem Avrupa'yı hem de dünyayı derinden sarsmıştır. Osmanlı Devleti'nin de bulunduğu ve yayıldığı coğrafya itibarıyla salgınların yayılım gösterdiği bölgelere yakın olması, Osmanlıların veba salgını ile sıkça karşı karşıya gelmeleri ile sonuçlanmıştır. Özellikle 15 ila 18. yüzyıllar boyunca da sık aralıklarla döngüsel olarak deneyimlenen salgınlar, Osmanlıların bu konuda geniş bilgi birikimi oluşturmalarına ve zaman içinde değişiklikler gösteren algı, tutum ve davranış değişikliklerine sebebiyet vermiştir.

50 Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 259-307.

51 Ayar ve Kılıç, *Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine*, s. 168.

52 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 93.

Misyoner olarak İstanbul'da bulunan Southgate, 1836 yılında İstanbul'da görülen veba salgınına bizzat deneyimlemiş ve tanık olmuştur. Veba salgınına dair oldukça ayrıntılı bilgiler vermiş ve bazı analizler yapmıştır. İlk olarak, misyonerin yüksek sınıfa mensup Frenkler arasında alınan sıkı tedbirler yüzünden ölümlerin daha az olduğu yönünde verdiği bilgiden yola çıkarak, vebaya karşı alınan tedbir ve önlemlere uyulması ile bireylerin sosyo-ekonomik durumları arasında bir ilişki olduğu ileri sürülebilir. Müslümanların vebaya karşı gösterdikleri tutum ve davranışlara dair yazdıkları ise diğer Batılı misyoner ve araştırmacılardan farklılık göstermektedir. Zira o, Hristiyanların aksine, Türklerin kendi hayatlarını riske atacak şekilde abartmaları hariç tutulursa, hastalık esnasında yakınlarını ve sevdiklerini terk etmemelerini soylu ve asil bir davranış olarak nitelendirir. Fakat misyonerin, Batıda yaygın olan söyleme paralel bir biçimde, Türklerin kaderci din anlayışlarına bağlı olarak hastalığa karşı yeterli tedbir ve önlem almadıkları yönündeki görüşü yinelediğini belirtmek gerekir. Ancak Southgate böyle bir genelleme yapsa da gezi notlarında, bazı Müslümanların rasyonel davranarak hastalığa karşı tedbir ve önlem aldıklarından da söz etmeden geçmez.

Yine misyonerin adını vermediği ancak resmî raporlara dayandırdığı bilgilerden, İstanbul'da 1836 yılında ortaya çıkan vebanın, şehrin demografik yapısı üzerinde ciddi tahribat yaptığı ve salgından çok sayıda insanın yaşamını yitirdiği görülmektedir. Demografik tahribata ek olarak, salgının kentteki ekonomik yaşamı da durma noktasına getirdiği anlaşılmaktadır. Vebanın, sosyo-psikolojik bakımdan da özellikle dehşet ve korkuya yol açarak insanlar arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve insanların birbirlerinden kaçmalarına neden olduğu da gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, farklı zaman ve coğrafyalarda ortaya çıksa bile, insan topluluklarının salgın hastalıklara karşı algı, tutum, davranış biçimlerinde oldukça dikkat çekici benzerlikler olduğu da söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Arık, Fedâ Şamil, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XV, 26, (1990-1991), s. 27-57.
- Artvinli, Fatih, "Salgınların Tarihi: Toplumsal ve Siyasal Açından Kısa Bir Bakış", *Türk Tabipler Birliği COVID 19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, s. 43-59.
- Ayar, Mesut-Yunus Kılıç, "Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, II/17, (2017), s. 163-181.
- Aydın, Hasan, "Salgınlar ve İnançlar", *Pandemi ve Covid 19*, ed. O. Şadi Yenen, Selim Badur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2020.
- Bulmuş, Birsen, "Osmanlı İmparatorluğunda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 3/6, (2010), s. 45-51.
- Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani*, 2. Cilt, çev. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2003.
- Dols, Michael, *The Black Death in the Middle East*, Princeton University Press, London 1977.
- Erdoğan, Meral, *18. Yüzyılın Sonu 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2017.
- Ertaş, Mehmet Yaşar, Kağan Eğnim, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, (2011), s. 83-108.
- Gılgamış Destanı*, çev. Muzaffer Ramazanoğlu, MEB Yayınları, Ankara 2001.
- Gibbons, Herbert Adams, *The Foundation of the Ottoman Empire: A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I (1300-1403)*, Oxford 1916.
- Green, Monica H., "Editor's Introduction to Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death," *The Medieval Globe*, 1 (2014), s. 9-26.
- James, John, *Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East: The Case of the Jacobites in an Age of Transition*, Sunny Press, 1983.
- Kılıç, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- Kuş, Ayşegül, "Tozer'in Turkish Armenia and Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Yozgat ve Çevresinde Yaşanan Kıtılgın (1873-1875) Sosyo-Ekonomik Nedenleri", *OTAM*, 44, (2018), s. 107-132.
- Little, Lester K, "Plague Historians in Lab Coats," *Past and Present*, 213/1, (2011), s. 267-90.
- Lowry, Heath W., "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries," *Osmanlı Araştırmaları*, 23, (2004), s. 94-132.
- Miller, Duane Alexander, "Anglican Mission in the Middle East up to 1910", *Oxford History of Anglicanism*, Vol. III, Ed. Anthony Milton, Rowan Strong, Jeremy N. Morris, Oxford University Press, New York 1977.
- Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Olivier, Guillaume Antoine, *Voyage dans l'empire Othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la république*, C. I, Paris 1800.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğunda. Veba (1700 - 1850)*, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.
- Remzi, Hüseyin, *Tıbbî Nebevi Hz. Muhammed ve Tababet*, Sümer Kitapevi, İstanbul 1995.
- “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6, (1994), s. 423.
- Sarıyıldız, Gülden, “Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, LVIII/222, (1994), s. 329-376.
- Southgate, Horatio, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, D. Appleton & Co., New York 1840.
- Sherman, Irvin W., *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, çev. Emel Tümbay, Mine Arıç Küçüker, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- Turna, Nalan, “İstanbul'un Veba ile İmtihani 1811 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies of Ottoman Domain*, 1/1, (2011), s. 1-36.
- Ullmann, Manfred, *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1978.
- Ünver, Süheyl, “Taun Nedir? Veba Nedir?” *Dirim*, 3-4, (1978), s. 363-66.
- Varlık, Nükhet, “Osmanlılarda Veba Salgınları”, *Toplumsal Tarih*, 296, (2018), s. 30-36.
- Varlık, Nükhet, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba (1347-1600)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.
- Varlık, Nükhet, “Conquest, Urbanization and Plague Networks in the Ottoman Empire, 1453-1600”, *The Ottoman World*, ed. Christine Woodhead, Routledge 2011.
- Varlık, Nükhet, “Taun”, *DİA*, 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011.
- Varlık, Nükhet, “New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters”, *The Medieval Globe*, 1 (2014), 193-227.
- Yenen, O. Şadi, “Epidemi ve Pandemi”, *Pandemi ve Covid 19*, ed. O. Şadi Yenen ve Selim Badur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2020.
- Yıldırım, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı-Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi*, Kültür Başkenti Ajansı, İstanbul 2010.
- Yıldırım, Nuran, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar: Karantina “İstemezük”, *Toplumsal Tarih*, 150 (2006), s. 18-27.

Elektronik Kaynaklar

- Obituary Record. “The Right Rev. Horatio Southgate”, *New York Times*, April 13th 1894, <http://www.nytimes.com> [Erişim tarihi: 7.10.2021].